

<https://doi.org/10.62837/2024.6.136>

MİKAYILOVA FƏRIDƏ MÜRŞÜD QIZI,
ADPU-nun Ağcabədi filiali
zita_huseynova@mail.ru

M. FÜZULİ YARADICILIĞINDA ÜMUMBƏŞƏRİ DƏYƏRLƏR
Xülasə

Məqalədə göstərilir ki, Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindən olan Məhəmməd Füzuli öz əsərlərində ümumbəşəri dəyərlərə yüksək qiymət vermişdir. Füzuli həyat və cəmiyyət hadisələrini dərinlən təhlil etmiş, yaşadığı mühitin çatışmazlıqlarına qarşı öz etiraz səsinə ucaltmışdır.

Məqalədə həmçinin qeyd edilir ki, Ulu Öndər Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə 1994-cü ildə ölməz sənətkarın 500 illik yubileyinin keçirilməsi Azərbaycan Respublikasında keçirilən dünya miqyaslı möhtəşəm sənət və mədəniyyət bayramı olmuşdur. Ulu öndər Heydər Əliyevin layiqli davamçısı Prezident İlham Əliyevin dahi Azərbaycan şairi və mütəfəkkiri Məhəmməd Füzulinin anadan olmasının 530 illiyinin qeyd edilməsi haqqında Sərəncamı klassik ədəbi-mədəni irsə verilən yüksək qiymətin təzahürüdür.

Açar sözlər: Qəzəl, qəsidə, ümumbəşəri, çağdaş, bədii irs, riyakar, humanizm

Orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatının ən görkəmli nümayəndələrindən biri Məhəmməd Füzulidir. Dahi şair Yaxın və Orta Şərq xalqlarının mədəniyyətini diqqətlə öyrənmiş, zəngin və çoxcəhətli bir irs yaratmışdır. Azərbaycan, fars və ərəb dillərində Şərq şeirinin müxtəlif şəkillərə malik əsərlər yaradan Füzuli hər şeydən əvvəl dərin humanizmi, ümumbəşəri dəyərlərə yüksək qiymət verməsi ilə seçilir. Onun şeirlərində xalqın nəcib qəlbə, müqəddəs arzuları əks olunmuşdur. Şairin yaradıcılığında sevgi, məhəbbət mövzusu özünəməxsus yer tutur.

Füzuli şeirində məhəbbət insanları bir-birinə yaxınlaşdırən, dostluq, mehribanlıq, fədakarlıq, səmimiyyət yaradan müqəddəs qüvvədir. O, insana gözəlliyi duymağı, dərk etməyi öyrədir, daxildən təmizliyə, şəxsi varlığından belə keçməyə, qorxmazlığa sövq edir.

Müxtəlif qəzəllərdən Füzuli məhəbbətinin ürfani-panteist məzmun daşdığına dair kifayət qədər misal göstərmək mümkündür. Sufizm, panteist fəlsəfi baxış Füzulinin aşiqanə qəzəllərinə dərin umumiləşdirici məzmun, geniş fəlsəfi mahiyyət, alovlu üsyankar bir ruh vermişdir. Zamanın eybəcərliyini, yaşamağa qadir və layiq olmadığını, qabaqcıl ideallara həyatın və dünyanın həqiqi gözəlliklərinə düşmən kəsildiyini göstərmək vasitəsinə çevrilmişdir. Ürfan fəlsəfi mövqedə duran mütəfəkkir sənətkar feodal orta əsrlərinin hər cür şeirini inkar etmiş, insana məhəbbət ideyasını irəli sürmüşdür.

Füzulinin məhəbbətni sadəcə adi məhəbbət adlandırmaq olmaz. Şairin məhəbbət anlayışı çox genişdir və onun mənəvi aləmini ifadə edən əsas amildir. Füzuli gözəlliyə, ayrı-ayrı gözəllərə, dosta, yoldaşa, ailəyə, təbiət gözəlliklərinə, ilahiyyətə – hər şeyə məhəbbət ibarətilə müraciət edir və öz səmimi duyğularını aşiq dəliliyi ilə ifadəyə çalışır.

Füzulinin azərbaycanca “Divan”ında olduğu kimi, farsca “Divan”ında da məhəbbət mövzusu ilə yanaşı həyatın acılıqlarına qarşı etirazları da diqqəti cəlb edir.

Füzuli şeirlərində şəriət, təriqət və həqiqət yollarını işıqlandıraraq insan həyatının məqsəd və vəzifələrini müəyyənləşdirir. Əlçatmaz sevgili olan Tanrını sevməyi, ilahi nuru qəlbində gəzdirib xəsis-riyakar, düşkün ehtiras və meyillərdən uzaqlaşmağı ündə şərt kimi qarşıya qoyur;

Gəldi ol dəmki, qılam canimi sana fəda,
Eyləyəm ərzi-məhəbbət, qılam izhari-vəfa

İslam dininin ümumbəşəri, humanist mahiyyəti və məzmununu şərh və təbliğ edən sevdiren Füzuli eyni zamanda ciddi və dəbdəbəli bir üslubda əsər yaratmışdır. Onun “Hədiqətüs-süəda”-sı bədii baxımdan da diqqətəlayiq bir əsərdir. Dini-fəlsəfi məzmun ilə gerçək düşüncə və istəklərin unikasısı bu əsərin dil və üslubunda da, bədii ifadə tərzində də özünü göstərməkdədir.

Mütəfəkkir şair islam dinini tənqid etməyi qarşısına məqsəd qoymasa da, dini təmsil edən rühani aləmini elə kəskin ifşa və inkara girişir ki, şeir həmdə dinin tənqidi kimi səslənir. Füzuli nə qədər dindar olsada adı müsəlman deyildi. O, panteist filosof idi. Onun ruhaniliyi tənqidində panteist filosofun, mütəfəkkir şairin dinə, onun nümayəndələrinə yeni şəkildə baxmaq meyili vardır. Füzuli ateist olmasa da, adı dindar deyildir.

O, islam dininin insanpərvərlik görüşlərini, onun əxlaqi mənəvi gözəlliyə, ruhi-batini kamilliyə çağıran inamlarını təbliğ edir. Quranın dini, milli və irqi-ayrı seçkiliyə qarşı yönəldilmiş ayə və surələrini, müdrək hikmətamiz kəlamlarını yeni bədii vüsətlə qələmə alır. Füzuli şəhidlik deyəndə insanın əməlpərvərliyini, məsləkdaşlığını, mənəvi-ruhi yetkinliyini ön plana çəkir, şəhidliyi cismani ölüm, mənəvi qələbə yolu kimi göstərir. Şairə görə şəhidlik özünü qurban vermək qabiliyyəti, məslək yolunda fədakarlıq, insanın mətinliyi, iradə, sərbəstliyi, şəxsiyyət bütövlüyü və mənəvi paklığı deməkdir. Azadlıq uğrunda qurban verməyi bacaran xalq ən kamil və ən müdrək bir xalqdır.

Şairin məşhur əsərlərində irəli sürülən mütərəqqi fikirlər, onun humanizmi, orta əsr istibdadına, feodal zülmünə, geriliyə qarşı etirazları lirik şeirlərində də çox aydın bir dil ilə ifadə olunmuşdur.

Füzuli, açıq şəkildə olmasa da, yeri gəldikcə, dövrünün cahil, xalqı və vətəni düşünməyən, onun qeydinə qalmayan hakimlərinə qarşı çıxır, öz etirazlarını çox zaman beytlərarası ifadə edərək oxucunu ayılmağa, zülmə, əsarətə nifrət bəsləməyə çağırır. Şairin poeziyasındakı məhəbbət insanın mənəvi cismani azadlıq tələblərilə üzvü surətdə bağlıdır. Füzuli məhəbbət aləmində, qəlb aləmində azadlıq tələb etdiyi kimi, yeri düşdükcə, cəmiyyətin də azadlığının böyük nemət olduğunu həsrətlə söyləyir:

Ey Füzuli, nə gözəldir sözü azadəliyin,
Hani bir sərv bu aləmdəki vardır səməri. [3, səh.40]

Orta əsrin ağır, sıxıcı həyatını dəyişmək, insan azadlığını zəncirləyən buxovları qırmaq iqtidarına malik olmayan Füzuli azadlığı məhəbbət aləmində,

könül aləmində tapır. İnsanın yalnız burada, bərabərlik aləmi adlandırdığı eşq fəzasında xoşbəxt olacağını təsəvvür edir.

Füzulidə məhəbbət insanları bir-birinə yaxınlaşdıran müqəddəs bir qüvvədir. Dostluq, mehribanlıq, səmimiyyət məhz məhəbbət əsasında yaranır. Məhəbbət elə bir qüvvədir ki, insanı öz şəxsi mənfəətlərindən əl çəkməyə, ümumi mənfəət üçün canından keçməyə sövq edir. Füzuli məhəbbətin şəxsi əlaqələrdə mühüm rol oynadığını göstərir.

O qitələrdən birində deyir:

Ey ağıl sahibi, unutma bunu,
İki kəsdən sənə çətinlik olar,
Biri odur ki, sevməyi o səni,
Hər görəndə olur səni bazar.
Hər ikisi odur ki, qəlbin onu
İstəmir görməyin olur naçar.

[2. səh.7]

Füzulinin dinə, ilahiyyətə olan münasibəti də məhəbbət məfhumu altında verilmişdir. Onun qəzəllərinin də Allah və müqəddəs şəxsiyyətlər həmişə səmimi bir şəkildə xatırlanır.

M.Füzuli Allahın əlçatmazlığını, ululuğu və yüksəkliyini habelə dərkedilməzliyi və bilmək olmazlığını ürəkdən duyur, dini şərəf və mənliyi uca tutmağı insanın müqəddəs vəzifəsi sayırdı. Eyni zamanda məslək və imanda sərbəstliyi, vicdan azadlığı və fikir hürriyyətini kor-koranə zehniyyətə, itaətkarlığa qarşı qoyur, dini-ruhani müdrikliyi yüksək tutaraq ilahi və səmavi gözəlliyə, ilahi mənə və qüdrəti duyub dərk etməyə çağırır.

Şairin qəzəllərində üstüörtülü, eyhamla irəli sürdüyü fikirlər, qitələrində açıq şəkildə ifadə olunmuşdur. O, burada əxlaqi-tərbiyəvi əhəmiyyəti olan məsələlərdən açıq danışmış, xüsusən hakim təbəqəyə olan münasibətlərini aydın ifadə edərək, özünün yoxsullar şairi olduğunu göstərmişdir. Qitələrinin birində şair dövrünün ayrı-ayrı təbəqələrini çox məharətlə xarakterizə edir. O, deyir ki, "Padşah məmləkətlər fəth etmək, özünü qorumaq, düşməni məğlub etmək üçün ordu və xidmətçilərdən minnət çəkir. Ona yaxın olanlar isə yüksək mənsəb əldə etmək üçün padşahdan məşəqqət çəkirlər. Məmləkəti, varlıları çoxlu pul qazanmaq üçün padşaha yaxın olanlara xidmət edir, onların nazını çəkirlər. Qənaət sahibi olmayan yoxsullar da bir tikə çörək üçün varlıların qapısında köpəklərlə vuruşmaq məcburiyyətindədirlər. Qənaətkar olub bir guşəyə çəkilənlər isə yoxsulluq ucundan bir tikə çörək üçün əzab və izzət içərisindədirlər. [2, səh.7]

Həyat və cəmiyyət hadisələri həmişə Füzuli şeirinin diqqət mərkəzində olmuş, çağdaşı olduğu zamanın kəm-kəsirləri şairi ömrü boyu düşündürmüşdür və yaradıcılığının bütün mərhələlərdə o, yaşadığı mühitin yaralarına qarşı öz etiraz səsinə daim ucaltmışdır. Təmasda olduğu həyatda qarşılaşdığı acı səhnələr: qanlı müharibələr, çəkişmələr, ehkamçı həyat tərzi, riyakarlıq, hərislik və hiylə şairin ideal əxlaq kodeksi ilə tam ziddiyyət təşkil edir. O, öz böyük sələfləri kimi sənətinin qüdrəti ilə dövlətin başında duranlara təsir etməyə, onları haqq-həqiqət yoluna

istiqamətləndirməyə səy göstərir, istedad və bacarığını bu işə səfərbər edib bəzən yumor, bəzən acı tənqidlə öz ictimai düşüncələrini bədii şivəfələrlə təbliğ edirdi. O, “Bəngü-Badə” əsərində XVI yüzilliyin siyasi hadisələrini, sərvət ad-san və şöhrət uğrunda çarpışmalarda insani keyfiyyətlərini itirmiş mənsub sahiblərini, həddini aşan azğınlığını, mənəvilik edən dövlət xadimləri və onların köməkçilərini məqsədsiz-mənasız həyat tərziini orjinal üslubda açıqlayıb ifşa edirdi. [1. səh.422]

Zamənəsinin eyiblərini faş etmək üçün yalnız öz mənafeyini xalqın mənafeyi ilə birləşdirən bir dahi belə cəsarət sahibi ola bilərdi.

Füzulinin “Şikayətnamə” əsərində dövlət idarələrindəki özbaşnalıq, rüşvətxorluq və süründerməçilik, sadə insanlara edilən zülm və təzyiqlik kəskin tənqid edilirdi.

Xalq malı hesab olunan vəqf pullarının məmurlar tərəfindən mənimsəndiyini, özbaşnalıq və qanunsuzluğu cəsarətlə əks etdirən bu əsərdə eyni zamanda istedadlı adamların qiymətləndirilməməsinə ciddi etiraz ifadə olunmaqdadır. Füzulinin zəmanəsinin ədalətsizliklərini ifşa edən bu əsəri bədii dəyəri, məntiqi kəskinliyi və şairin məharətlə nümayiş etdirdiyi bədii ümumiləşdirmələri ilə seçilir. Elə ona görədir ki, o indidə də öz əhəmiyyətini itirməmiş, “Salam verdim, rüşvət deyildir deyə almadılar. Hökm göstərdim faydasızdır deyə mültəfi olmadılar”- cümlələri – həyatı mənasını saxlayaraq, zərbi-məsəl olaraq işlənməkdədir.

Füzuli əsərlərində xeyir və şər, iradə, qəzovu-qədər, “alın yazısı” və təqdir kimi fəlsəfi-etik problemlərin işıqlandırılmasına da geniş yer verdiyini müşahidə etmək olar. Şair təfəkkür əhlini iki qismə ayırır və onların bir qismini özlərini qəzavü-qədərin ixtiyarına verən təslimçilər adlandırır. Bu qrupa görə hər hansı bir işin gedişatında insan heç bir ixtiyar sahibi deyildir. Çünki onun varlığının maddəsi lap başlanğıcdan iradəsindən asılı olmadan müxtəlif şəkillər və tez-tez dəyişən hallar almışdır, onda öz hərəkətlərini idarəetmə qüdrəti yoxdur. Füzuli bu cəbhəni yamanlayır və insanda iradə sərbəstliyini təsdiqləyən cərəyan tərəfindən çıxış edib onların mövqeyini müdafiə edir.

Füzuli həmişə iradə, səy və ixtiyar azadlığını insan üçün həyatı atributlar kimi vacib bilmişdir.

Şairə görə istedadı kamilləşdirmək üçün elmi biliklərə yiyələnmək vacib şərtidir.

Türkcə “Divan”ın müqəddiməsində şair bu məsələ ilə bağlı ömür kitabını vərəqləyərək, gənc istedadlara öz dəyərləli tövsiyələrini verir: “...elimsiz şeir əsası yox divar olur və əsassız divar qayətdə bətiabar olur.” [3,səh.43]

Füzuli yaradıcılığının təsir dairəsi əhatəli, tutumlu olmuş, şairin yaşayıb-yaratdığı dövrdən günümüze qədər Yaxın Şərq və xüsusilə türk xalqların çox məşhur sənətkarları ondan oxuyub öyrənmiş, Füzuli sənətinin ənənələrini davam etdirmişlər.

Füzuli ana dilli ədəbiyyatımızda orta əsrlərin daha doğrusu İntibah dövrünün yetişdirdiyi ən böyük sənətkardır. Fizulidən bəhs edən əksər tədqiqatçılar, tarixçi və təzkirəçilər onu türkdilli ədəbiyyatın ən böyük nümayəndəsi kimi tanımış və təqdim

etmişlər. Özündən əvvəlki Şərqi mədəniyyətinin ən yaxşı ənənələri əsasında tərbiyələndirən sənətkar özündən sonrakı ədəbiyyata güclü təsir göstərmişdir. Əsrlər boyunca şairlər Fizulini ötmək yox, ona yaxınlaşmaqla fəxr etmişlər. Qövsü, Məsinə, Nəbatı, Seyid Əzim Şirvani, Vaqif Əliqası Vahid Fizulini ustad kimi qəbul etmiş, ondan bəhrələnmişlər.

XIX əsrdən etibarən Füzuli irsi dünya şərqşünaslıq elminin diqqət mərkəzində olmuşdur.

XX əsrin əvvəllərində Salman Mümtaz, Bəkir Çobanzadə, Əli Hüseynzadə kimi alimlər Füzuli haqqında geniş tədqiqat işləri aparmışlar. 1930-cu illərin sonlarından ardıcıl olaraq şairin tədqiqi və nəşiri ilə məşğul olan akademik Həmid Araslının fəaliyyəti füzulışünaslıqda xüsusi mərhələ təşkil edir.

Füzuli şeirinin ölməz sirlərini şərh edən ilk qiymətli təşəbbüslərdən biri kimi Mir Cəlal Paşayevin 1940-cı ildə çap olunmuş "Füzulinin poetik xüsusiyyətləri" əsəri diqqəti cəlb edir. Alimin 1956-cı ildə işıq üzünə görmüş "Füzuli sənətkarlığı" əsəri də elə bu mövzunun davamı və inkişafıdır.

Müstəqillik illərində Füzuli ədəbi irsi daha əzmlə öyrənilmiş, Ulu Öndər Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə 1994-cü ildə ölməz sənətkarın 500 illik yubileyinin keçirilməsi Azərbaycan Respublikasında keçirilən dünya miqyaslı möhtəşəm sənət və mədəniyyət bayramı olmuşdur. Ulu öndər Heydər Əliyevin layiqli davamçısı Prezident İlham Əliyevin dəyi Azərbaycan şairi və mütəfəkkiri Məhəmməd Füzulinin anadan olmasının 530 illiyinin qeyd edilməsi haqqında Sərəncamı klassik ədəbi-mədəni irsə verilən yüksək qiymətin təzahürüdür.

Ədəbiyyat:

1. Azərbaycan ədəbiyyat tarixi. III cild, Bakı, 2009.
2. M.Füzuli əsərləri, III cild, Bakı, 2005.
3. M.Füzuli əsərləri, IV cild, Bakı, 2005.

Mikayılova Fərida Murşud, senior lecturer

UNIVERSAL VALUES IN THE CREATION OF M. FUZULI

Summary

The article shows that Muhammad Fuzuli, one of the prominent representatives of Azerbaijani literature, highly valued universal values in his works. Fuzuli deeply analyzed the events of life and society, and raised his voice of protest against the shortcomings of the environment in which he lived.

The article also mentions that the celebration of the 500th anniversary of the immortal artist in 1994 at the initiative of the Great Leader Heydar Aliyev was a great world-wide art and culture festival held in the Republic of Azerbaijan. The decree of President İlham Aliyev, the worthy follower of the great leader Heydar Aliyev, on the celebration of the 530th anniversary of the birth of the great

Azerbaijani poet and thinker Muhammad Fuzuli, is a manifestation of the high value given to the classical literary and cultural heritage.

Keywords: Ghazal, ode, universal, contemporary, artistic heritage, hypocrite, humanism

Микаилова Фарида Муршуд, старший преподаватель

УНИВЕРСАЛЬНЫЕ ЦЕННОСТИ В ТВОРЧЕСТВЕ М. ФУЗУЛИ

Резюме

В статье показано, что Мухаммад Физули, один из видных представителей азербайджанской литературы, высоко ценил в своих произведениях общечеловеческие ценности. Физули глубоко проанализировал события жизни и общества, поднял голос протеста против недостатков среды, в которой он жил.

В статье также упоминается, что празднование 500-летия бессмертного художника в 1994 году по инициативе Великого Лидера Гейдара Алиева стало большим всемирным фестивалем искусства и культуры, проведенным в Азербайджанской Республике. Указ Президента Ильхама Алиева, достойного последователя великого лидера Гейдара Алиева, о праздновании 530-летия со дня рождения великого азербайджанского поэта и мыслителя Мухаммада Физули является проявлением высокого значения, придаваемого классическому литературному и культурное наследие.

Ключевые слова: Газель, ода, универсальный, современник, художественное наследие, лицемер, гуманизм.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 03.06.2024

Çapa qəbul olunma tarixi: 28.06.2024

**Rəyçi: *fil.f.d. Vəliyeva Vəsilə Fəxrəddin qızı*
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**